

XIII-XIV ƏSRLƏR ANA DİLLİ ƏDƏBİYYATIMIZIN
NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN M.ZƏRİR VƏ S.FƏQİH

Y.M.BABAYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Suli Fəqih tərcümeyi-halı əsrlərin əsrarlı qaranlığında mübhəm qalan sənətkarlarımızdandır. Onun barəsində bəlli olanlar hələlik, təxminən, bunlardan ibarətdir: Adı Suli, təxəllüsü Fəqihdir. «Yusif və Züleyxa» adlı poema yazmışdır. XIV əsrdə yaşamışdır. Bu hökmü şairin əlimizdə olan yeganə əsəri «Yusif və Züleyxa» poemasının dil və üslub xüsusiyyətlərinə əsasən veririk. Adının Suli Fəqih olduğunu şair poemada qeyd edir:

*Səbr edərsən sən dəxi Suli Fəqih
Övliyalar irdiginə irəsən.*

Şairin əsərdə lirik ricət şəklində qələmə aldığı «Şeri-təlifi-kitabi-Fəqih quyəd», «Şeri Fəqih» və s. adlı parçalarda o «Fəqih» təxəllüsünü işlətmişdir. Bəzən sənətkar təxəllüsü «Faqi» şəklində də qeyd edir:

*Söylə, Faqi, sən Yusifün bustanin,
İnşəallah nəzm olə, tez-çıqa canin.*

Əslində «Faqi» sözü də «Fəqih»lə eyni mənalıdır və müsəlman hüquqşünasına, islam hüququ bilicisinə deyilir. «Fəqih» ərəbcə «fiqh»lə eyni kökdəndir. Müsəlman hüququ «fiqh», bu sahə üzrə mütəxəssis isə «fəqih» adlanır. Deməli, göstərilən təxəllüs sənətkarın peşəsi, əgər bu peşə ilə məşğul olmasa da, həmin sahə üzrə elmi yaxşı mənimsəməsi ilə əlaqədardır.

Suli Fəqihin Şərqi Anadoluda yaşadığı güman edilir. Türk alimi Dəhri Dilçin şairin yaradıcılıq irsindən günümüzə gəlib çıxan bu əsəri Anadolu türkcəsində qələmə alınmış bir poema kimi qiymətləndirir (20, 9). Əsərin **həcmi** sənətkarın özünün poemanın sonunda bəyan etdiyi kimi **3207** beytdir:

*Ucdən-ucə uşbu qissə xubdurur,
Üç bin iki yüz yedi beytdürür.
Bustanini Yusifin şərhlə eylədik,
Bülbül olub dürlü-dürlü söylədik.*

S.Fəqihdən daha əvvəl XIII yüzillikdə Qul Əli («Qisseyi-Yusif» - 1212) və S.Fəqihin müasiri M.Zərir də ana dilində Yusif qissəsi ilə bağlı poema qələmə almış, bu mövzunu epik planda, bədii şəkildə türk dilli oxuculara çatdırmışlar.

S.Fəqihin həməsri ərzurumlu qazi Mustafa Zərir də ana dilli ədə-

biyyatımızın ilkin inkişaf dövrünün görkəmli nümayəndələrindən biridir. O da Suli Fəqih kimi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsidir. M.Zərir ana dilli ədəbiyyatımıza yalnız istedadlı şair kimi yox, həm də mahir bir tərcüməçi olaraq da xidmət göstərmişdir. Ümumiyyətlə, o, şair, mütərcim, qazi, alim, gözəl natiq və nüfuzlu bir ziyalı kimi dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Qaynaqlar onun avtobioqrafiyası ilə bağlı sussalar da, sənətkarın özünün ərəb dilindən tərcümə etdiyi məşhur «Sirətün-Nəbi» adlı mövludnaməyə yazdığı müqəddimədə onun həyat və şəxsiyyətinə dair bəzi qiymətli notlara rast gəlirik. Burada müəllif özünü **Mustafa ibn Yusif ibn Ömər-üz Zərir-ül Ərzən-ir Rumi** (Ərzən-ir Rumi, yəni Ərzurumlu) - deyə xatırladır. Beləliklə, bəlli olur ki, şairin əsl adı Mustafa, atasının adı Yusif, nisbəsi Ərzurumludur. «Zərir» onun təxəllüsüdür, mənası «kor», «gözsüz» deməkdir. Sənətkar anadangəlmə kor olduğu üçün belə bir təxəllüs daşımışdır. Şair bunu İbn İshaqdan türkcəyə çevirdiyi «Sirətün-Nəbi» mövludnaməsində bir neçə dəfə xatırladır. Məsələn:

*Ümidi budurur bu Gözsüzün kim,
Ümidsiz qomaya ol Gözsüzünü.*

Müəllifin adını çəkdiyimiz mövludnaməyə yazdığı müqəddimədən aydın olur ki, o hicrətin 779-cu ilində (m.1377) Misirə səfər etmişdir. Məqsədi burada hakimiyyət sürən türk məmlükləri sarayına yaxınlaşmaq olmuşdur. Lakin o, Misirə çatmazdan iki il əvvəl, yəni 1377-ci ildə artıq Misir sultanı Məlik Əsrəf Şaban düşmənləri tərəfindən öldürülmüş və yerinə oğlu Məlik Mənsur Əli ibn Şaban ibn Hüseyn keçmişdi. M.Zərir Məlik Mənsur Əlinin sarayına yol tapa bilir, onun məclislərində iştirak edir və özünün dərin elmi, fəsahtli nitqi, xüsusi qabiliyyəti ilə onun diqqətini cəlb edir, hörmətini qazanır. Beş il burada yaşayır. Sultanın tapşırığı ilə də görkəmli ərəb ilahiyyatçısı və mühəddisi İbn İshaqın «Kitabi-Sirət-ür-Rəsulullah» əsərini «**Sirətün-Nəbi**» adı ilə ərəbcədən türk dilinə çevirməyə başlayır. Lakin tərcümə işi bir neçə il sonra 1388-ci ildə başa çatır. Artıq bu zaman sultan Məlik Mənsur Əli vəfat etmişdi. Çünki M.Zərir onu müqəddimədə «mərhum» - deyə xatırladır.

Biz şairi hicri 796-cı ildə (m.1393) Suriyanın Hələb şəhərində görürük. Həmin ildə o, Hələb naibi Əmir Çulpanın şərəfinə «Fütuh-üş Şam» adlı bir tarixi əsəri də türk dilinə çevirir.

M.Zərir həm də «qazi» rütbəsi qazanmışdı və buna görə də «Qazi Zərir» kimi də xatırlanır və tanınır. O, anadangəlmə kor olsa da, qeyri-adi yaddaşı, güclü hafizəsi və xüsusi qabiliyyəti ilə yüksək elm və fəzilət sahibi ola bilmişdi.

Qazi Zəririn yaradıcılıq irsindən bizə **üç əsər** məlumdur: **orijinal «Yusif və Züleyxa» poeması; «Sirətün-Nəbi» və «Fütuh üş-Şam» adlı tərcümələr.**

«Sirətün-Nəbi» orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatımız tarixində özünəməxsus yeri olan və mükəmməl tərcümə strukturu ilə fərqlənən, hələ XIII-XIV yüzilliklərdə belə tərcümə mədəniyyətimizin necə yüksək səviyyədə olduğunu əyani şəkildə sübut edən diqqətəlayiq faktlardan biridir.

Müqəddimədən aydın olur ki, mütərcimi bu işə sövq edən beş il sarayında yaşadığı məmlük sultanı Məlik Mənsur Əli olmuşdur. Müəllif

yazır ki, bir dəfə hökmdar:

*Gəl, ey gözsüz, mənə bir sirə söylə,
Kim onda surətü həm sirət olsun*

- deyə ona bu əsəri ərəbcədən türkcəyə çevirməyi tapşırır. «Sirətün-Nəbi» VIII əsr ərəb alimi İbni İshaqın (? – 767) «Kitabü Sirət-ür Rəsulullah» adlı məşhur mövludnaməsinin tərcüməsidir. İbn İshaqın bu mövludnaməsinin orijinalı sonralar itmiş və əsər İraq alimi İbn Hişam (IX əsr) tərəfindən yaddaşa əsaslanaraq yenidən qələmə alınmışdır. M.Zərir əsəri hərfən yox, sərbəst şəkildə şərqî oğuz türkcəsində ana dilimizə çevirmişdir. Yəni mətn cümlə-cümlə deyil, oxunduqdan sonra yadda qalan əsas məğz və mətləb əsasında bərpa edilmişdir. Elə buna görə də tərcümədə orijinalıq keyfiyyəti də özünü hiss etdirir. Əsas mətn **nəsr**lə çevrilsə də, bəzi **mənzum** parçalar da vardır.

Bu türkdilli ədəbiyyatda **ilk mövludnamə**, yəni Məhəmməd peyğəmbərin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı iri həcmli epik əsərdir. Əsər «Siyəri-Zərir» və «Siyər kitabı» adları ilə də tanınır.

XIII-XIV əsrlər bədii nəsr dilimizin ümumi mənzərəsini təsvir etməyə xeyli dərəcədə imkan verən bu qiymətli abidə səlis və aydın bir dillə tərcümə edilmişdir.

M.Zərir həm türk, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yekdil olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi qəbul edilir. Baxmayaraq ki, Şərqi Anadoluda yaşadığından onun dilində qərbi oğuz türkcəsinin müəyyən elementləri də özünü büruzə verir. Bir sözlə, Q.Zəririn həm tərcümələri, həm də «Yusif və Züleyxa»sı XIV əsr ədəbi dilimizin əsas xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, ərzurumlu Mustafa «Sirətün-Nəbi»ni Azərbaycan türkcəsinə çevirərkən ona nəsrə dəyərli bir müqəddimə də yazmışdı. Burada o, belə bir əsəri tərcümə etməsinin səbəbini aydınlaşdırmış və öz avtobiografiyası ilə bağlı bəzi əhəmiyyətli məlumatlar vermişdi. Lakin müqəddimənin dəyəri yalnız bununla məhdudlaşmır. Bu həm də bədii və rəsmi yazı tariximizdə Azərbaycan dilində günümüze gəlmiş çıxan **ilk rəsmi-publisistik nəsr nümunəsidir**. Maraqlı və diqqətə layiqdir ki, XIV əsrin 80-ci illərində qələmə alınmış bu müqəddimənin dili sonrakı bütün orta əsrlər dövründə, hətta XIX əsrdə belə divan, poema, habelə müxtəlif səpgili əsərlərə yazılmış dibaçə və müqəddimələrdən daha sadə, xəlqi və anlaşılıqlı bir dildədir. Məsələn: «*Bu kitab kim Rəsulun sirəti kitabıdır. Ərəb dilindən türk dilinə nə səbəbdən olduğunu bildirir. Zərir eydür: Ol yıl içində kim Rəsulun hicrətinə yedi yüz yetmiş doguz olmuşdu Zərirə Misir səfəri ruzi oldu. Çün Misir şəhrinə gəldi. Diləgi ol idi kim Misir məlikinə yetişə... Mülük həzrətinə yol bula. Ya sultanlar söhbətinə layiq ola... Bu tarixdən iki yıl iləri kim hənz yedi yüz yetmiş yedi yılı idi, mərhum, məğfir Sultan Məlik Əşrəf Şaban ibni Hüseyini... əqvami-mütəmərriyə öldürdülər. Yerinə oğlu, mərhum Məlik Mənsur Əli ibni Şaban ibni Hüseyini atası yerinə sultan dikdilər... misgin Zəri-yi fakir-ü hakir ol səadətli məlikin söhbətinə söz söyləmək səbəbindən yol buldu. Kəlimatı bərkətindən ol həzrətə təqərrüb hasil oldu. Zira gözsüz kişinin əgərçi gözü yoxdur və görki əksükdür, amma qüvvəti-hafizəsi qatı olur. Sözü könlündə cəm eyləməgə hifzinin qüvvəti olur. Zərir söz söyləyicək datlu söylərdü;*

qüvvətli, mərifətli söylərdü. Nəzmü nəsr söyləməkdə ibarəti hübdü... Xə-layiq anun sözünü dinləməyə azim rəğbət edərlərdi... Biş yıl ol padişahun həzrətində Zərir hər gecə məclis eylədi» (2, 367-372).

Əsərin dilindəki bu saflıq və duruluq yalnız müqəddimədə deyil, bədii mətnin özündə də hifz edilmişdir. Tərcümə alınma söz və ibarələrlə maksimum dərəcədə az yüklənmiş, daha milli və daha təmiz bir dildədir. Cəsərlə demək mümkündür ki, bədii mətnin linqvistik baxımdan milliliyi və anlaşılabilirliyi sonrakı yüzilliklərin həm orijinal, həm də tərcümə olunan nəsr nümunələrinin dilindən daha qabarıqdır. Bir parçaya diqqət yetirək: «*Rəsul ana rəhminə düşdü. Ayrux, cinni tayifəsi gögə yakın çıkmadılar və əgər qəsd qılsalar gögə yakın varmağa fərişlər od birlə ütərlərdi, göyündürürlərdi. Çün divlər fərişlər ünün eşitməkdən məhrum qaldılar. Ayrux havadan kafilərə hatif ün vermədi. Miğayyəbatdan xəbər söyləmədi.*

Bu kəz çün kim Rəsulun vücudu mövcud oldu, ana rəhminə düşdü, hər hatif kim avaz verdi min qəblir-Rəhman Haq-taala həzrətindən dəstür olurdu. Havadan mələkə çağırurdu. Ya cinnilərin müsəlmanı avaz verürdü. Şöylə kim Rəsul zamanında havadan müsəlman cinninün söylədügi söz bu kitab içində söylənəsərdür. Yerində anılısardur. Anınçün üləma aydur tuturlar kim Hatif bir fərişə adıdur kim Haq-taaladan əmir olucaq avaz virür, söylər...

Daxı aydıp tururlar kim cinninüm müsəlmanı müsəlmanlara, kafir cinniləri kafirlərə söylərlər, müşkil işləri həll eylərlər. Bu qavlün ixtilafı çoxdur. Çün Həlīmə havadan avaz işitdi kim yoriğil, Məkkəyə varğil, ol səadətli sülaləyi Əmzürgil, - deyü avaz işitdi...»

Burada dil, təhkiyə, üslub axarı, bədii ahəng, leksik-qrammatik çalar «Kitabi-Dədə Qorqud»a necə də yaxındır. Fərq burasındadır ki, bu mətnin dili «Dədə Qorqud»a nisbətən bu gün üçün daha çox anlaşılabilir və başa düşüləndir. Bu da həmin mətnin dilin milli fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini saxlamaqla, yəni onu yad təsirlərə məruz qoymamaq təşəbbüsü ilə günümüzə daha yaxın («Dədə Qorqud»a nisbətən ən azı V-VI əsr sonra) bir tarixi dövrdə ərsəyə gəlməsidir.

«Sirətün-Nəbi»də mənzum parçalar da vardır. Bunlar daha çox tərci-bənd formasındadır. Məhəmməd peyğəmbərin əfsanəvi və həqiqi həyatını poetik şəkildə nağıl edən bu nümunələrdə də M.Zəririn sənətkarlıq bacarığı, dil və üslub sadəliyi, rəvan təhkiyə üsulu özünü büruzə verir:

*Rəbiül-əvvəl ayı kutlu olsun,
Həmişə dilü din qüvvətli olsun.*

*Rəsulun mövlidi bu ay içində
Cihanda mərufü məşhur oldu.
Nəbinin anası Əminə xatun
Xəbər verdi bu söz məstur oldu.
K¹ ayın on ikisi isneyn kicəsi.
Xarab olmuş evüm məmur oldu.
Evümdən göglərə bu nur çıxdı*

¹ Ku

*Ki dünya dopdolu ol nur oldı.
 Döşəndi bir bisati ünsi sündüs
 Havada illa kim məstur oldı.
 Dikildi üç aləm şərqəvü qərbə
 Birisi Kəbədə mənşur oldı.
 Yəkin oldı bana kim Mustafanun
 Vücuda gəlməgi dəstur oldı.
 İnildədüm yalınızlux əlindən
 Ki avrət özr ilə məzur oldı.
 Divar yarıldivü üç huri gəldi
 Bəni gör kim munisüm hur oldı.
 Oturdılar yanımdavü önümdə
 Didilər mənzilün çün Tur oldı.
 Vücuda gəlir ol Sultanı üqba
 Nəzər əhlinə key mənzur oldı.
 Ana oldun anun kibi rəsulə
 Kim anun ümməti məğfur oldı...*

M.Zəririn 1393-cü ildə (h.796) Hələb naibi Əmir Çulpanın adına tərcümə etdiyi «**Fütuhuş-Şam**» əsəri IX əsr ərəb tarixçisi Vahidinin (?-822) ərəblərin Şam və Suriyanı zəbt etmələri və apardıqları fəthlərlə bağlı tarixi əsərin azəri türkcəsinə çevirməsidir.

Sənətkarın tərcümələri tərcümə sənətimizin ilk nümunələri kimi nə qədər qiymətli töhfədirsə, onun «Yusif və Züleyxa» poeması da ana dilli epik şeirimizin tərəqqisi üçün o qədər əhəmiyyətlidir. Poema **2120 beytdən** ibarətdir. Əsərin yazıldığı tarix sonda dəqiq şəkildə göstərilmişdir:

*Bən zəif, bən günahkar fəqir,
 Söylədüm bu dasitani-binəzir.
Yedi yüz altmış səkizdə söylədüm,
 Buncılayın dastan şərh eylədüm.
 Pəs çaharşənbə günü başladum,
 Yekşənbə günündə xətm eylədüm.
 Ol nişan ilə ki, şeyxi-kainat,
 Seyyid ol dəmdə gəlmiş idi vəfat.*

Göründüyü kimi, müəllif əsəri hicri **768-ci ildə**, yəni miladi tarixlə **1367-ci ildə** qələmə almışdır.

Sənətkar dastanı türkcə yazdığını da bəyan edir:

*Bən fəqirü bu duaçı söylədüm,
 Dastani-türki bünyad eylədüm.*

XIII-XIV əsrlərin ədəbi şəxsiyyətləri olan Qul Əli, S.Fəqih və M.Zəririn Yusif qissəsi ilə bağlı yazdıqları poemalar ana dilli ədəbiyyatımızın ilkin inkişaf mərhələsinin qiymətli bədii məhsulları kimi böyük dəyərə və xüsusi çəkiyə malikdir. Hər üç poema məzmun, süjet və kompozisiya baxımından oxşardır və aralarında elə ciddi fərq nəzərə çarpmır. Doğrudur, bəzi epizod və əhvalatlarda müəyyən dəyişiklik, xırda-xırda artırma və əskiltmələr, kiçik fərqlər mövcuddur. Lakin bu fərqlər

əsas məzmununa və süjet quruluşuna ciddi şəkildə təsir göstərəcək qədər əhəmiyyətli deyil.

QEYDLƏR:

1. Axundova S., Həsənin "Yusif və Züleyxa" poemasının poleoqrafik, qrafik və tekstoloji tədqiqi (nam. dis.), AMEA Əlyazm.İns., Bakı: 1995
2. Banarlı N.S., Resimli Türk edebiyatı tarixi. İstanbul: 1968
3. Джавад Алмаз. "Киссеи-Юсуф Али" - Булгаро-татарский памятник. Доклады делегации СССР (XXV Межд. Конг. востоковедов). М.: Изд. Лит., 1960.
4. Əkbərov T. Xətayi Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" əsərinin tekstoloji tədqiqi (nam. dis.), Bakı: 1978.
5. Əlibəyzadə E., Nizaminin ana dilində yazan müasiri. a) "Ulduz" jur., 1980, №11, b) "Azərbaycan müəllimi", 21 mart, 1979.
6. Hacıyeva Z., Suli Fəqihin "Yusif və Züleyxa" poemasında qədim türk qat. Azərb.SSR RƏİ, "Əlyazmalar xəzinəsində", VIII cild, Bakı: 1987.
7. Hacıyeva Z., Doğma dilimizin doğma övladı. "Ulduz" jur., 1983, №3.
8. Hacıyeva Z., "Qisseyi-Yusif" poemasından bir parça. "Keçmişimizdən gələn səsler" (məcmuə.) Azərb.SSR EA RƏF, I buraxılış, Bakı: Elm, 1983.
9. Hüseynzadə Ə. Hekayəti-qissəi Yusif Beni Yəqub. Azərb. SSR EA məruzələri, 1959, №5.
10. İbrahimova S. Suli Fəqih və onun "Yusif və Züleyxa" poeması, (nam. dis.). Bakı: BDU, 1992.
11. İbrahimova S. Suli Fəqih və onun "Yusif və Züleyxa" poeması. "Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-mövzu problemi" (toplu), BDU, 1990.
12. İbrahimova S. Suli Fəqih və onun "Yusif və Züleyxa" dastanında Nizami ənənələri. "Nizami Gəncəvi - 850" (toplu), Bakı: BDU, 1992.
13. Kocatürk V.M. Türk edebiyatı tarixi. Ankara: 1964.
14. Qul Əli. "Qisseyi-Yusif". Bakı: 2005.
15. Quliyev A. (Sarovlu). Əbdürrəhman Caminin «Yusif və Züleyxa» poeması (ön söz), B.: 1969.
16. Mirzəyev A. Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında «Yusif və Züleyxa» mövzusu (nam. dis.), AMEA Nizami ad. Ədəb. İnst., Bakı: 1994.
17. Məmmədov M. Lütfuli bəy Azərin «Yusif və Züleyxa» poeması haqqında. Azərb. SSR EA RƏF. «Əlyazmalar xəzinəsində», VI c., B.: 1983.
18. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. B.: 1991.
19. Zeynalov F. Qədim poeziyamızın nadir incisi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 31 avqust, 1984.
20. Şeyyad Hamza. Yusif ve Zülüha. Nakleden: Dehri Dilçin. İstanbul: 1946

ПРЕДСТАВИТЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIII-XIV ВЕКОВ М.ЗАРУР И С.ФЕГИХ

Я.М.БАБАЕВ

РЕЗЮМЕ

М.Зарур и С.Фегих сыграли определенную роль в развитии азербайджаноязычной литературы XIII-XIV веков. Они оба написали поэму "Юсиф и Зулейха" на родном языке. Помимо этого, М.Зарур занимался переводом и прозой. Он является одним из первых художников, создавших прозаическое произведение на азербайджанском языке. В данной статье мы попытались рассказать о жизни и творчестве этих двух художников, также об их заслугах в развитии азербайджаноязычной литературы.

**M.ZARIR AND S.FAGIH THE REPRESENTATIVES
OF OUR NATIVE LITERATURE OF XIII-XIV CENTURIES**

Y.M.BABAYEV

SUMMARY

M.Zarir and S.Fagih had the definite role in development of our native literature in XIII-XIV centuries. All of them wrote poem “Yusif and Zuleykha” in native language. Besides that M.Zarir was interested on poetry and translation. He was one of the first masters who was created poem in Azerbaijan language. We tried to show their life and activity attendance in developing our native literature.